

Ιδρυτής: ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

Διευθύντης: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΟΣ ΤΡΙΤΟΣ

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ - ΙΟΥΝΙΟΣ

1948

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & ΣΙΑ Α. Ε.
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ"
38 - ΟΔΟΣ ΤΣΟΡΤΣΙΛ - 38
ΑΘΗΝΑΙ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008

ΘΕΜΑΤΑ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΚΑΙΡΩΝ

ΗΘΙΚΟΣ ΑΠΟΛΟΓΟΣ

Παρατηρεί ο Ίουλιανός Benda στον ανατομικόν έλεγχό του της «καθαρής λογοτεχνίας» του καιρού μας¹ πώς ο έρωτας κάθε γενιάς για την εποχή της είναι ένα από τ' άμετάβλητα μεγέθη μέσα στις ρευστότητες της Ιστορίας. Είναι — έξηγει — μιá μορφή αυτοέρωτα. Κι άναρωτιέται ο στοχαστής άν ποτέ τó συναίσθημα τούτο διατυπώθηκε άποφασιστικότερα και συνειδητότερα παρ' όσο στην εποχή μας. 'Ο έλεγχος είναι του 1945. Τώρα, στο κατόφλι του 1948, ύστερ' άπό δυό μεστά χρόνια χιμαιρών, διαψεύσεων και άγωνίας, άξίζει νά συλλογιστούμε τó άμετάβλητο μέγεθος... Άγαπούμε την εποχή μας; Τó έρώτημα έπιδέχεται πρόχειρες, συναισθηματικές άπαντήσεις. Μά κεντρίζει συνάμα τή σκέψη σέ μιá πλατύτερη θεώρηση της ζωής των ανθρώπων και του πνεύματος, άπό την άφετηρία των κοσμογονικών φιλοδοξιών που στάθηκε μαζί τó τέρμα της αίματηρης πορείας του ανθρώπου της δεύτερης δεκαετίας του αιώνα μας. "Άς τόν άναπολήσουμε... (Κάποιοι άπό μάς, άν ψάξουν τά βάθη λησμονημένων συρταριών θά τόν ίδουν, χλωμό, σέ κιτρινισμένα χαρτιά, νά ζή τόν άμέριμνο θάνατό του). Ξεκίνησε παρθένος άπό την έγνοια, άνάλαφος σάν τó πούπουλο που μετεωρίζεται στις άπανεμιές διστάζοντας για τόν προσανατολισμό του, ώσότου ή άνάσα ένός φύλλου τó γεμίση άπόφαση κι όρμη—μά ήταν οι άποφάσεις και οι όρμές του ανθρώπου των νήπιων έτών του Είκοστού Αιώνα άθώες τροπές του νοϋ χωρίς τó βάρος της τρομαχτικής εϋθύνης για τή Στιγμή που μπορεί και ζητεί νά δημιουργήση τή Νέα Ιστορία. Χρόνια ώραία και κούφια—άν ώραία είναι ή άνύποπτη μακαριότητα που θρέφεται άπό την ύπνωμένη συνείδηση, άδειάζοντας τó χώρο άπό τó δράμα και τó πάθος τó κοινωνικό και γεμίζοντας τó κενό με ό,τι άλλο άνθρώπινο. Ήταν ή χρυσή εποχή των esthètes. Παραρριγμένα, λησμονημένα σέ μιá κλειστήν

έπαρχία παιδιά του fin de siècle... Ένας μουσικός στίχος στην έχτίμηση των ανθρώπων εκείνων—άληθινά, πόσο, πόσο μακρινοί πρόγονοί μας είναι, πόσο ο διχασμός μας είναι άνεπανόρθωτος!—μιá εύτυχισμένη ρίμα, ή μαγεία μιás εικόνας, ή στιλπνότητα μιás λέξης διεκδικούσαν θέση πλατύτερη κι άπό τή Γαλλική Έπανάσταση. Ζούσε ο άνθρωπος μας τή μετατόπιση των άξιων μέ την άγιαν άφέλεια των άναχωρητών και ή γωνία του όπτικού του πεδίου φάνέρωνε μόνο τόν όρίζοντα της στενής περιοχής όπου είχε σωρευτή ή κληρονομημένη φτωχή δανεική πείρα. Άπό τή ρυτίδα της περίσκεψης περνούσε τó αϋλάκι της καθημερινότητας, άπό τόν πόνο της καρδιάς του περνούσε ή ψυχή του μέ τις παρωπίδες της άτομικής περιπέτειας μέσα στη συμπλοκή του έγώ του μέ τά μικρά και τ' άσήμαντα, άπό την άγωνία του άπουσίαζε ή Άγωνία. Διατηρούσε φιλικώτατες σχέσεις μέ τή συνείδησή του και ήταν πρόθυμος νά της συγχωρήση τις άκίνδυνες έκτροπές της. Μιλούσε μαζί της τήν ίδια γλώσσα και ή συνεννόηση ήταν άκοπη και ευχάριστη. Ήταν ο προφήτης των γεγονότων που τόν στοίχιζαν και οι άνησυχίες του κυμάτιζαν στον άφρο μιás θάλασσας που νύσταζε μέσα σέ σίγουρο λιμάνι. "Άν ο άνθρωπος μας άκουγε τή συμβουλή που είχε δώσει κάποτες ο Yeats στον συμπατριώτη του τόν Synge «νά ζητήση νά έκφράση μιá ζωή που ποτές άλλοτε δέν είχε έκφραστή», θ' άναρωτιόταν άν μπορούσε νά ύπάρξη άλλη ζωή κι άν θά μπορούσε νά ύπάρξη έκφραση ίκανή νά δώση νέα μορφή στη γνώριμη περιπλοκή των περιστατικών που έκλειναν όλόγυρα τόν κύκλο της ύπαρξής του.

* *

Μίλησα για την κλειστή μας έπαρχία. Μά τó πρόβλημα τίθεται σέ παγκόσμια κλίμακα. Ή σκιά του ανθρώπου των πρώτων δεκαετιών του αιώνα προβάλλεται φτενή, σχεδόν διάφανη, σ' όλα τά γεωγραφικά πλάτη. Homo sapiens και homo ignorans... 'Ο καυτερός λίβας δέν είχε φυσήξει άκόμη άπό τις βορεινές στέπες για νά λαμπαδιά,

1. Julien Benda: La France Byzantine, ou le triomphe de la littérature pure, σελ. 71.

ση τὰ ἄτομα καὶ νὰ στήση μπροστά τους τὴν κατηγορικὴ ἐπιταγή. Τὸ ὀδόφραγμα ἦταν ἀκόμη χαρακιά ἀπὸ κιμωλία στὴν ἀσφαλτο. Διασκέλιζε ὁ καθένας μ' ἀλαφριά καρδιά αὐτὸ πού ὕστερ' ἀπὸ λίγα χρόνια ἔγινε πύρινο ποτάμι γιὰ νὰ χωρίση τὸν κόσμο καὶ τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ἐνέργειας σὲ δυὸ ἀδιάλλαχτα στρατόπεδα. Ὁ πρῶτος πόλεμος ἦρθε σὰν ἀπροσδόκητο ξέσπασμα μιᾶς ἀναίτιας ὄργης. Πολλοὶ δὲν κατάλαβαν γιατί φόρεσαν τὸ γυλιό. (Σ' ἐμᾶς ὁ πρῶτος παγκόσμιος πόλεμος ἦταν σάμπως ἕνας περιττός ἐπίλογος δυὸ προηγούμενων πολέμων πού ἔγιναν μέσα στὸ κλίμα τῆς Μεγάλης Ἰδέας. Εἴχαμε πρὶν ἀπὸ δαύτους καὶ μιὰν ἀστική ἐπανάσταση: τὸ Γουδί. Ἐπανάσταση πολιτικῆς ἐλευθερίας ἀπὸ τὸ φαῦλο καθεστῶς τοῦ πιὸ στενοκέφαλου κομματισμοῦ. Ὅλα τούτα τὰ θαυμάζουμε ἄλλοτε καὶ ἀκόμη τὰ θαυμάζουμε. Καὶ δίκαια τὰ θαυμάζουμε. «Ὁ ἀληθινὸς θαυμασμὸς εἶναι ἱστορικός» ἔλεγε ὁ Ρενάν.¹ Τοποθετεῖ τὸ ἀντικείμενο στὴν περιοχὴ του καὶ ξεχωρίζει τὰ στοιχεῖα πού συνθέτουν τὸ ὑπέροχο — γιὰ τὴν ἐποχὴ του. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὰ ἔργα τοῦ πνεύματος. «Ὁ ἀπόλυτος θαυμασμὸς, πρόσθετε ὁ Ρενάν, εἶναι πάντοτε ἐπιφανειακὸς κ' ἐπιπόλαιος. Κανένας περσότερο ἀπὸ μένα δὲν θαυμάζει τὶς Σκέψεις τοῦ Πασκάλ, τὰ κηρύγματα τοῦ Bossuet. Μὰ τὰ θαυμάζω σὰν ἔργα τοῦ XVIIου αἰώνα. Ἄν τὰ ἔργα τούτα δημοσιεύονταν στίς μέρες τὶς δικές μας, μόλις πού θᾶξιζαν τὸν κόπο νὰ μνημονευτοῦν...» Ἔτσι εἶναι. Θαυμασμὸς, γιὰ τὸ μνημεῖο. Ἐἴτε πρόκειται γιὰ μνημεῖο πού διαιώνίζει μιὰν εὐτυχισμένη μέσα στὰ σύνορα τῆς στιγμῆς τῆς πλαστικῆς, τῆς ζωγραφικῆς, τῆς λογοτεχνίας, τῆς Τέχνης στὴ γενικευτικὴ τῆς εὐρύτητας, εἴτε πρόκειται γιὰ τὸ ἐπίτευγμα τῆς ἀνθρώπινης ἐνέργειας σ' ὠρισμένην τοῦ χρόνου καὶ τοῦ χώρου περιοχῆ). Πολλοὶ ὅμως κατάλαβαν, μέσα σὲ μιὰν ἀστραπή πού σπάθισε τὸ σκοτάδι τοῦ νοῦ, πῶς δὲν ἔπρεπε ὁ κόσμος ν' ἀλληλοσφαγῆ. Ἔτσι ξεπήδησε μέσ' ἀπὸ τὴν πύρινη θύελλα καὶ μέσ' ἀπὸ ἄρρωστο στέρνο ἢ θαρραλέα κραυγὴ τοῦ Barbusse. Ἀπὸ τὴν ὥρα πού ὁ ἄνθρωπος ἀντίκρουσε τὸ γεγονός τοῦ πολέμου σὰν ἕνα φαινόμενο πού ἔπρεπε νὰ ἀναλύση γιὰ νὰ συλλάβῃ τ' ἀπόκρυφα ἐλατήρια τοῦ δυναμισμοῦ του, ἀπὸ τὴν κρίσιμην ἐκείνην ὥρα γράφτηκε ἡ πρώτη φοβερὴ λέξη στὸ νέο κεφάλαιο τῆς ἱστορίας τοῦ Ἀνθρώπου καὶ τοῦ Πνεύματος τοῦ Εἰκοστοῦ Αἰώνα: «Γιατί;». Ἡ ἴδια τούτη λέξη, ὕστερ' ἀπὸ εἴκοσι ὀλόκληρα χρόνια, ἔφερε τὴν κατάρρευση μιᾶς Αὐτοκρατορίας. Εἶναι γιατί στὰ εἴκοσι ἐφιαλτικὰ χρόνια πού θεμέλιωσαν τὸ γεφύρι πρὸς τὸν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ὁ μέσος ἄνθρωπος τῆς Εὐ-

ρώπης στάθηκε τρομαχτικὰ καὶ ἀπελπιστικὰ ἀμαθής. Ἐμαθε πῶς νὰ γυμνάζει τὴν αἰσθησὴ του στὰ κινήματα τῶν ἐκκεντρικῶν τῆς Τέχνης καὶ παραμέλησε τὸ αἶτημα τῆς ὁμαδικῆς ψυχῆς. Παραμελώνοντας το, πέρασε ἀπὸ δίπλα στὸ καθολικὸ αἶτημα τῶν καιρῶν φερόντας στὰ μάτια τὸν ἐπίδεσμο τῆς αὐτάρεσκης ἀπομόνωσης. Ἐκυψε μέσα του γιὰ ν' ἀνασύρῃ μέσ' ἀπὸ τὰ βᾶθη τοῦ ὑποσυνείδητου τὶς χαμένες ροπές, τὶς σωπασμένες φωνές, περήφανος γιατί μπορούσε νὰ πλουτίσῃ τὴν κλίμακα τῶν ἤχων μὲ πρωτάκουστους φθόγγους καὶ χωρὶς νὰ τὸ περιμένει κλειστήκε ὀρμητικὰ μέσα στὰ τείχη τῆς ὑπαρξῆς του. Χρυσοθήρας θαμπωμένος ἀπὸ τὸ πλούσιό κοίτασμα, ζήτησε ν' ἀντλήσῃ ὅ,τι πρόσφερε ἢ φλέβα τοῦ ἀτομικοῦ ὄνειρου, ἀδιαφορώντας γιὰ ὅ,τι μπορούσε νὰ γίνῃ πολύτιμος κρίκος γιὰ τὸν μεγάλο σύνδεσμο τῶν ἀνθρώπων. Ἐνας κλειστός, ἄγριος ὑποκειμενισμὸς πού ἔχει γιὰ ἔμβλημά του — τὸ θυμίζει ἀπ' ἄλλη ἀφορμὴ ὁ Benda — τὸ περίφημο τοῦ Νίτσε στὴ *Χαρούμενη Ἐπιστήμη*: «Κατοικῶ τὸ δικό μου σπίτι· δὲ μιμήθηκα ποτέ κανένα...» Μὰ ὁ Νίτσε μπορούσε νὰ ἦταν ὁ μοναδικὸς ἔνοικος τοῦ δικοῦ του σπιτιοῦ. Ὁ καιρὸς του δὲν ἔθετε καμμιά προσταγὴ γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς κοινῆς συνείδησης, δὲν διεκδικούσε καμμιά ὁμοιογένεια στὸν ἀνθρώπινο ἰδεαλισμὸ, ἀνύποπτος γιὰ τὸ δράμα πού ὕφαινε σιγὰ σιγὰ, ἄθως ἔνοχος τοῦ ἐγκλήματος πού ἐτοίμαζε. Ὁ ἀστόχαστος ἀτομικισμὸς τοῦ 19ου αἰώνα εἶχε ὅλα τὰ ἐλαφρυντικὰ πού ἡ πικρὴ ἐποχὴ τοῦ μεσοπόλεμου ἀρνιέται στὸν ὑπερατομικισμὸ τοῦ Εἰκοστοῦ. Στὸ πεδίο τῆς Αἰσθητικῆς — δηλαδὴ τῆς φιλοσοφίας τῆς τέχνης — βρίσκουμε πιὸ εὐγλωττα διατυπωμένη τὴ ροπή τῆς ἀπομόνωσης πού διακρίνει τὴν μεσοπολέμη Εἰκοσαετία. Ἀνέφερα ἢ μᾶλλον ξεκίνησα ἀπὸ μιὰ παρατήρηση τοῦ Benda. Στὸ κεφάλαιο πού ἐπιγράφει: «Ἡ θρησκεία τῆς πρωτοτυπίας — ὁ πόλεμος κατὰ τῆς κοινοτοπίας» ἐπιχειρεῖται μιὰ ἐξυπνὴ καὶ στενὰ συναρτημένη ἄλλωστε μὲ τὸ ὄλο πνεῦμα τοῦ ἐλέγχου τοῦ κριτικῆ τῆς πνευματικῆς ψύχωσης γιὰ τὴν *πρωτότυπη* ἔκφραση ἢ τὸ *πρωτότυπο* διανόημα. Ἐδῶ ὁ ὁρος πρέπει νὰ νοηθῆ μὲ τὴν ἀδιάλλαχτη κυριολεξία του καὶ τὴν ἀποκλειστικότητα τῆς ἀρνήσεως του πρὸς ὅ,τι δὲν εἶναι παρθενικὰ νέο καὶ πρωτογέννητο. Ἡ τάση τούτη πού κατάντησε ἐμμανῆς θρησκεία θαρρῶ πῶς ἀποτελεῖ τὴν πειστικώτερη ἐπικύρωση τοῦ γενικώτερου ἀπομονωτισμοῦ τοῦ πνεύματος στίς πολλαπλές ἐκδηλώσεις του, — θὰ ἔλεγα περιεκτικώτερα: τῆς *ιδεολογίας* τοῦ μεσοπολέμου καιροῦ. Θυμᾶται τὸν Ἀλαῖν, τὸν γόητα τῆς νεώτερης αἰσθητικῆς, πού περιφρονούσε βαθύτατα κάθε τι πού δὲν ἦταν τὸ αὐτόφυτο ξεπήδημα τῆς ἀτομικῆς νόησης καὶ κρατοῦσε στάση τόσο καταφρονητικὴ σ' ὅ,τι προερχόταν ἀπὸ τὴν ὁμαδικὴ συνείδηση, πρὸς ὅ,τι μπορούσε λογικὰ ν' ἀποδειχθῆ, νὰ

1. L'avenir de la Science (π.τ. Β.) Πρβ. τοῦ Βαλερύ: «L'enthousiasme n'est pas un état d'âme d'écrivain!... Variété, 26η, ἐκδ. σ. 176.

ἐρμηνευτῆ· δηλαδή—θὰ πρόσθετα ἐγώ — νὰ γίνῃ ἕνας πυρῆνας κοινῆς κατάφασης. Ὁ Benda, αὐστηρὸς ρασιοναλιστῆς, ζηλωτῆς τῶν λογικῶν κατασκευῶν, περιφρονεῖ μὲ τὴ σειρά τους αὐτὴ τὴν ἐρμητικὴ «συνόμιλία τοῦ καλλιτέχνη μὲ τὴν ἀτομικὴ ἰδιοφυΐα» ποῦ ὁ Ἄλαιν ὀνομάζει σκέψη¹. Τρεχούμενο νόμισμα εἶναι τὸ ἀφηρημένο καὶ τὸ προσιτὸ στὴ διαβίβαση διανόημα, τὸ διανόημα ποῦ μᾶς ἔρχεται ἀπὸ ἔξω καὶ ποῦ μπορούμε νὰ δεχτοῦμε ἀπὸ τοὺς ἄλλους. Ὁ Ἄλαιν — κι ὁ Ἄλαιν δὲν βαδίζει μόνος· συνοδοιπόροι του εἶναι ὁ Μαλλαρμέ, ὁ Βαλερύ, ὁ Προύστ, ὁ Ζίντ, ὁ Μπερξόν, ὁ Σουαρές, ὁ Ζιρωντού κ' ἡ πλειάδα τῶν πιστῶν τῆς καθαρῆς τέχνης — βρίσκεται στὴ ρίζα τῆς «φιλοσοφίας» τοῦ ὑπερρεαλισμοῦ. Ἔρχεται σὲ χτυπητὴ ἀντίφαση μὲ ὅλη σχεδὸν τὴ φιλοσοφία τοῦ 18ου αἰῶνα ποῦ, κατὰ παράδοξο τῆς μοίρας περιπλοκῆ, «ξεπεράσθηκε» αἰσθητικά, ἐνῶ σήμερα ἀρχίζει πάλι — στὸ κορυφαῖο σημεῖο τῆς νεώτερης αἰσθητικῆς — νὰ μᾶς φαίνεται σὰν ἕνα σταθερὸ θεμέλιο γιὰ νὰ οἰκοδομήσουμε, ἂν ἦταν δυνατὸ νὰ οἰκοδομηθῇ ἀπάνω σὲ τόσα ἐρείπια κι ἂν ἦταν μπορετὸ νὰ συρραφῆ μὲ τόσα ράκη ἰδεολογιῶν καὶ ξεφτίδια πίστεων, τὸν πνευματικὸ πολιτισμὸ τῆς δεύτερης πεντηκονταετίας τοῦ Εἰκοστοῦ Αἰῶνα. Ἀπὸ τὰ 1775 ὁ Johnson παραδεχόταν τὸν καταμερισμὸ τῆς ἐμπειρίας. Ὑποστήριζε ὅτι ἡ γνῶση εἶναι δύο εἰδῶν: Γνωρίζουμε ἕνα ἀντικείμενο «ἐξ ἰδίων», ἢ γνωρίζουμε ποῦ μπορούμε νὰ ποριστοῦμε πληροφορίες γιὰ τὸ ἀντικείμενο τοῦτο.²» Κι ὁ Μακώλεϋ,³ διακηρύσσοντας πὼς «ἡ γνῶση προχωρεῖ μὲ βήματα, ὄχι μὲ ἄλματα», ὁ Βασον στὸ *Ἐγκώμιον τῆς Γνώσης*, ὁ Καρλάϋλ, ὁ Ἔμερσον (στὸ δοκίμιό του γιὰ τὴ *Δύναμι*), ὁ Chesterfield (στὰ *Γράμματά* του, 1747) μᾶς φαίνονται, μὲ τὸν ἀόριστο διαλεχτισμὸ τους, σὰν πρόδρομοι ἑνὸς ἰδεώδους ποῦ γοῆτευσε κάποια πνεύματα στὸ τραγικὸ διάλειμμα τῆς εἰρήνης καὶ ποῦ σήμερα, μέσα στὴν ἀγωνία τοῦ ἀνθρώπου, προβάλλει πάλι σὰν μακρινὴ καὶ ἀσύλληπτη ἐλπίδα λυτρωτικῆ. Πρόκειται γιὰ τὸ ἰδεώδες τῆς ἔξω ἀπὸ κάθε καταναγκασμὸ *συνεννόησης* τῶν ἀνθρώπων.

... Ὅμως ἡ συνεννόηση τῶν ἀνθρώπων προϋποθέτει τὴν ὀργάνωση τῶν ἀτομικῶν θελήσεων γύρω ἀπὸ ἕνα κεντρικὸ καὶ ἐνεργὸ πυρῆνα ὁμαδικῆς συμφωνίας. (Ὁ Albert

1. Alain: *Vingt leçons sur les beaux-arts*, σ. 290 (π. Β.) Ἡ κοινὴ ἀντίληψη περὶ τῆς σκέψεως, ὡς διανοήματος μὲ στερεοὺς λογικοὺς ἀρμούς εἶναι «massacré d'impressions», —σφαγὴ ἐντυπώσεων. Στὴν οὐσία του ὁ πρωτογενὴς ὑπερρεαλισμὸς, ὑψώνοντας σὲ σύμβολο καθαρότητος στὴν τέχνη τὸν ἀτοματισμὸ, δὲν ζητοῦσε παρά νὰ περιφρουρήσῃ ἀπὸ τούτῃ τὴ σφαγὴ τῆς φευγαλέης ἐντυπώσεως τῆς συνείδησης ποῦ διαφεύγουν τὸν ἔλεγχον τῆς λογικῆς.

2. Boswell: *Life of Johnson*.

3. Macaulay: *Essay on History*.

Camus προτείνει τὴ συσπείρωση ὀρισμένων ἀνθρώπων ἢ ὁμάδων ἀνθρώπων, γύρω ἀπὸ ὀρισμένες προσωρινές ἢ ἐνδιάμεσες ἀξίες ποῦ θὰ ἦσαν ἱκανές νὰ καθορίσουν ἕναν κόσμον ἀνεκτὸ γιὰ τοὺς πολλοὺς. Ἡ μικροσκοπικὴ τούτῃ κοινωνία, ὀλιγαρκῆς στίς ἀξιώσεις της, ἐγκαταλείποντας τὴν ἀναζήτησιν τοῦ Ἀπόλυτου στὸ καθένα ἀπὸ τὰ μέλη της, σὰν ὑπόθεση καθαρὰ ἰδιωτικῆ, θὰ μπορούσε νὰ εὐρυνθῇ σὲ πλατύτερο κύκλο ἀνθρώπων ποῦ θὰ τοὺς ἔνωσε ἡ συμφωνία σ' ὀρισμένες προσωρινές θελήσεις. Ζητεῖ μ' ἄλλες λέξεις μὲ τὸ ἐλάχιστο ποσοστὸ καταφάσεων νὰ ἐπιτύχῃ τὸ μέγιστο: τὴ γενικώτερη συνεννόηση τῶν ἀνθρώπων. Ὡστόσο δὲν εἶδα στὴ σχετικὴ συζήτηση ποῦ ἀφορᾷ τὴ μοῖρα τοῦ ἀτόμου στὸν τωρινὸν κόσμον¹ καὶ ποῦ συγκέντρωσε γύρω της μερικὰ ἀπὸ τὰ πιὸ ἐξέχοντα πνεύματα τῶν σημερινῶν γαλλικῶν γραμμάτων, νὰ ἀναπτύσσεται ποιοθὰ ἦταν τὸ ἐλάχιστο ποσοστὸ τῆς συμφωνίας γύρω ἀπὸ μερικὲς — βασικὲς καὶ προϋποθετικὲς — μόνιμες ἀνθρώπινες ἀξίες, τῆς Ἐλευθερίας καὶ τῆς Δικαιοσύνης, καὶ δὲν τὸ εἶδα γιὰτὶ ἀκόμη τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα δὲν κατάρθωσε νὰ ἰσοροπήσῃ τὴν ἔννοια τῆς δημοκρατίας σὰν ἠθικῆς ἀξίας ἱκανῆς νὰ ξαναδώσῃ στὸ ἄτομο τὴ χαμένη του ἀξιοπρέπεια). Στὸ σημεῖο ἀκριβῶς τοῦτο ἀναφαίνεται καὶ τώρα, στὴ μεταπολεμικὴ τούτῃ ἐποχῇ «ποῦ διστάζουμε ἀκόμη νὰ ὀνομάσουμε μεταπολεμικὴ ὅσο πλανιέται στὸ βάθος τοῦ ὀρίζοντα ἢ σκιά ἑνὸς τρίτου πολέμου» ὅπως ὀρθὰ καὶ πικρὰ παρατηρεῖ ὁ Georges Friedman², ἀναφαίνεται τὸ πρόβλημα ποῦ στάθηκε ἡ τραγικὴ Ἀποτυχία τῆς Εἰκοσαετίας. Ἡ εὐθύνῃ τῶν πνευματικῶν ἀνθρώπων δὲν εἶναι μικρῆ. Θὰ ἔλεγα πὼς εἶναι ἀπὸ τίς πρώτες ἂν ἀπὸ κακὴ μετριοφροσύνη ἢ ἀπὸ νοσηρὸ αἰσθημα κατωτερότητας δὲν συνηθίζουμε ν' ἀποδίνουμε στὴ συμβολὴ τοῦ μὴ στρατευμένου καὶ κάποτε καθαρὰ θεωρητικοῦ πνεύματος ρόλο ὀλότελα δευτερεύοντα στὸν ἠθικὸ προσανατολισμὸ τῶν κοινωνιῶν. Μὰ θὰ ἦταν ἐξευτελιστικὴ ἢ ἐκπτώση τοῦ πνεύματος ἂν δὲν τοῦ ἀναγνωρίζαμε τουλάχιστον τοῦτο: Ὅτι ὁ ὑπερτροφικὸς ἀτομικισμὸς, ποῦ περιώρισε τὴν ἀκτινοβολία τοῦ δημιουργικοῦ στοχασμοῦ σὲ κλειστοὺς κύκλους κ' ἐμπόδισε ἀπὸ ἀριστοκρατικὸ ἐγωκεντρισμὸ τὴ διάχυση καὶ τὴν κοινωνικοποίησιν τῆς τέχνης, στάθηκε τὸ ἔνοχο ὁμόζυγο τῆς πολιτικῆς καὶ οικονομικῆς ἐκείνης ἀτάκτικας ποῦ στέρησε ὀλόκληρα ἔθνη σὺνολα ἀπὸ τὴ γόνιμη ἐπικοινωνία μὲ τοὺς ἄλλους λαοὺς, ὡξυνε τοὺς ἐγωισμοὺς, εὐνόησε τὰ παλιὰ μίσση καὶ προετοίμασε τὴ δεύτερη παγκόσμια σύγκρουση. Ὡστόσο ὁ ἀπομονωτισμὸς αὐτὸς τοῦ πνεύματος καθορίζεται ἀπὸ ἕνα ἄλλο βασικώτερο φαινόμενο ποῦ

1. Βλ. *Chemins du Monde*, No 2, 1947.

2. Αὐτ. σ. 34.

χαρακτήρισε τὰ μεταπόλεμα χρόνια. Καί εἶναι τὸ φαινόμενο τοῦτο ἡ *ιδεολογική ἀπιστία*. Ἡ ἀπιστία ὑπῆρξε τὸ βαθύτερο καὶ συγκλονιστικώτερο δράμα τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς ἀπὸ τῆ στιγμῆ — καὶ ἡ στιγμῆ τούτη ἦρθε σχεδὸν τὴν ἐπαύριο τῆς πρώτης Ἀνακωχῆς — πού ἔγινε φανερό πὼς οἱ ἰδέες, οἱ θεωρίες καὶ τὰ ἰδανικά καὶ οἱ μεγάλες ὑποσχέσεις πού δίνονταν γιὰ τὴν εὐημερία καὶ τὴν ἐλευθερία τῶν ἀνθρώπων ψευτίζονταν στὴν πράξη ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς δασκάλους καὶ τοὺς κατηχητές. Ἡ ἀπογοήτευση ὑπῆρξε ὁ σπόρος τῆς ἀπιστίας. Ἡ ἀπιστία δημιούργησε τὴν ἀδιαφορία. Ἡ ἀδιαφορία ὠδήγησε στὴν ἀπομόνωση. Μιά κλιμάκωση συναισθημάτων πού παρακολουθεῖ τὰ διάφορα στάδια τῆς πολιτικῆς ἐκδήλωσης τοῦ ἰδανικοῦ τῆς Ἐλευθερίας στὸ παρὲνθετο ἀνάμεσα στοὺς δυὸ Πολέμους διάστημα. Ἡ Ἐλευθερία! Νὰ μιὰ λέξη μὲ ἄσημη σταδιοδρομία στὰ μεσοπόλεμα χρόνια. Νὰ μιὰ ἀπὸ τίς μεγάλες Ἀπάτες τοῦ αἰώνα. «Σκιάχτρο ἀπατηλὸ πού οἱ ἄνθρωποι καλοῦν Ἐλευθερία!» Θὰ μπορούσε ν' ἀναφωνήση ξανά — μὰ τώρα ἀπὸ σοβαρώτερη ἀφορμῆ — ὁ τίμιος Ράσκιν... «Στίς ἀρχές τοῦ αἰώνα τούτου θὰ μπορούσε κανένας νὰ πιστέψη — γράφει ὁ Francois Berge εἰσηγούμενος τὴ φιλοσοφικὴ συζήτηση πού ἀναφέρω πρὸ πάνω¹ — πὼς ἡ μοῖρα πού εἶχε ὑποσχεθῆ στὸ άτομο ἡ ἐξέλιξη τοῦ κόσμου θὰ ἦταν μιὰ ἐλευθερία ὀλοένα καὶ πρὸ μεγάλης. Ὅλοι οἱ ἄνθρωποι δὲν ἦταν ἐλεύθεροι μὰ θὰ λευτερώνονταν ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη καὶ τὴ δημοκρατία πού ἡ ἔννοια τῆς δὲν εἶχε ἀκόμη διχοτομηθῆ...».

Ἡ ἔννοια τῆς Δημοκρατίας δὲν εἶχε ἀκόμα διχοτομηθῆ στὰ μεσοπόλεμα χρόνια· τὸ ἰδεῶδες τῆς ἔμενε ἀκόμα ἀπείραχτο ἀπὸ τίς στρεβλώσεις καὶ τίς παραποιήσεις πού ἐπιχειρήθηκαν γιὰ νὰ καλοῦσαν τίς πρὸ ἀνόσιες μορφές δεσποτισμοῦ. Μ' ἂν ἐρευνήσουμε βαθύτερα τὴν κρίση τῆς ἐλευθερίας στὴν παρὲνθεση τῶν δυὸ πολέμων δὲ θὰ δυσκολευτοῦμε νὰ τὴν ταυτίσουμε μὲ τὴν κρίση τῆς ἀτομικῆς συνείδησης. Κρίση τῆς ἠθικῆς προσωπικότητας τοῦ ἀτόμου. Βλέπω τώρα μιὰ προσπάθεια διαχωρισμοῦ τοῦ ἀτόμου σὰν μορίου κοινωνικοῦ, ὑποκείμενου σ' ὠρισμένους νόμους κ' ἐπιταγές μορφῆς ὀργανωτικῆς, ἀπὸ τὴν ψυχικὴ ἀτομικότητα πού θέλει νὰ ἐκφράσῃ ὁ ὄρος τοῦ *personnalisme*. Ὁ *personnalisme* εἶναι ὁ δεύτερος πόλος τῆς μονάδας: ἄνθρωπος. Ὁ πρῶτος εἶναι ὁ *individualisme*. Ἄν παραμερίσουμε τοὺς ὄρους πού σχηματικοῦν καταστάσεις καὶ παραγνωρίζουν τὸ ἀδιαίρετο καὶ ἀδιάλυτο τῆς οὐσίας ἄνθρωπος καὶ τοποθετήσουμε, ὅπως ἀρμόζει, τὸν ἄνθρωπο τοῦτο σ' ὠρισμένο διαστάτῳ χῶρο καὶ σὲ συγκεκριμένο χρόνο, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ τὸν ἀτενίσουμε ἀπ' τὴ σκοπιὰ τῆς Ἱστορίας. Οἱ ἄνθρω-

ποι δὲν εἶναι μονάχα ὑπόλογοι ἀπέναντι τοῦ ἑαυτοῦ των — τοῦ ἀτόμου των. Εἶναι ὑπόλογοι καὶ ἀπέναντι τοῦ συλλογικοῦ ἀτόμου πού καλεῖται κοινωνία καὶ ἀπέναντι τῆς συγκεκριμένης στιγμῆς πού δημιουργεῖ τὴν ἱστορία. Ἀκούσαμε καὶ γράψαμε συχνὰ τὴ φράση: «ὁ ἄνθρωπος μπροστὰ στὴ μοῖρα του», ἀπαλλοτριώνοντας ἔτσι τὴ δύναμη καὶ τὴν ἐξουσία τοῦ ἀνθρώπου ν' ἀλλάξῃ τὴ μοῖρα του καὶ νὰ δημιουργήσῃ τὴν ἱστορία πού εἶναι τὸ ἄθροισμα καὶ τὸ ἐξαγόμενον τῶν ἀτομικῶν περιπετειῶν — «ἡ οὐσία ἀναρίθμητων βιογραφιῶν» ἔλεγε ὀξύτερα ὁ Καρλάυλ. Ὁ διαχωρισμὸς τοῦ ἀτόμου στὴν ἐξέλιξη του καθ' ἑαυτὸ καὶ στὴ συμβολὴ του στὴν κοινὴ ἱστορία ὑπῆρξε ὁ βάνουσος διχασμὸς πού ὕφανε τὸ δράμα τῆς ἀνθρωπότητας.

Ὁ ἄνθρωπος μπροστὰ στὴ μοῖρα του... Αὐτόματα, ὅσοι ἀπὸ μᾶς δὲν ἐπηρεάζονται ἀπὸ τὴ νέα διάσταση πού εἰσχώρησε τὰ τελευταῖα χρόνια στὴ σύγχρονη σκέψη διεκδικώντας τὴ διαδοχὴ τοῦ «ψυχροῦ ὀρθολογισμοῦ» — καὶ ὑπονοῶ τὸν ἀναγεννημένο μυστικισμό, ἐλπίδα καὶ καταφυγὴ στὴν ἠθικὴ ἀπόγνωση τοῦ μεταπολεμικοῦ ἀνθρώπου¹ — αὐτόματα, ἀναζητοῦμε τοὺς παράγοντες ἐκείνους πού ρυθμίζουν τὴ μοῖρα τῶν ἀτόμων καὶ πού συχνὰ ἐνεργοῦν ἀντίθετα ἀπὸ τίς ἀτομικὲς θελήσεις καὶ τίς ἀτομικὲς ἐπιθυμίες. Αὐτὸ τὸ «ἀντίθετα» εἶναι ἡ πρὸ ἐλαφρυντικὴ περίπτωση μ' ὄλη τὴν ἀδράνεια καὶ τὴ νωθρότητα τοῦ ἀτόμου ν' ἀντισταθῆ στὴν πίεση τῶν παραγόντων τούτων. Μὲ ἐπίσης, ἡ πίεση τούτη, ὅταν ἀσκεῖται μὲ προγραμματισμένο σχέδιο καὶ μὲ δυναμικὴν ἐπιβολή, νεκρώνει καὶ τὰ ἀδύνατα ἐκεῖνα μόρια τῶν κοινωνιῶν πού θὰ ἦσαν διατεθειμένα νὰ ἀντενεργήσουν. Καὶ τὸ χειρότερο, τὰ προσηλυτίζει στὴ θεωρία τοῦ ἀποπνιγμοῦ τῆς Ἐλευθερίας, στὴν ἔννοιά τῆς τὴν πρὸ πλατεῖα καὶ καθολικὴ, καὶ τὰ μεταβάλλει σὲ ἀπλὰ πόνια τῶν σκοπῶν τῆς πολιτικῆς πού τὰ δουλώνει κ' ἐγκαθιστᾷ τὴ θρησκεία τῆς Δύναμης καὶ τῆς Βίας. Τὴ θρησκεία τούτη διαχειρίζονται τύποι «ψευτοῦπερανθρώπων» πού ἐπιβάλλοντας τὸν ὀμαδικὸ εὐνοουχισμό τῶν ἀτομικῶν ἐλευθεριῶν πραγματοποιοῦν γιὰ τοὺς ἑαυτοῦς των τὸ ἀνώτατο ποσοστὸ ἀτομικῆς ἐλευθερίας, δημιουργώντας μὲ τὸν τρόπο τοῦτο μέσα στὴν ἴδια κοινωνία ἓνα δίπτυχο *ιδεολογίας*, τῆς ἰδεολογίας τῆς ἀσύδοτης ἀτομικῆς ἐλευθερίας καὶ

1. Ἡ Kathleen Raine μᾶς μιλεῖ γιὰ μιὰ νέα «ἀνακάλυψη» τοῦ μυστικισμοῦ ἀπὸ δέκα τώρα χρόνια. Βλέπει τὴν ἐπίδραση τῆς μυστικῆς φιλοσοφίας στοὺς ὀπερρεαλιστές — εἰδικώτερα στὴν ὀπερρεαλιστικὴ ζωγραφικὴ (Ἔρνστ, Νταλί, ἀκόμη καὶ στὸν Πिकासσὸ), στὰ ἔργα τοῦ Λῶρενς, τοῦ Τζόυς, τοῦ Yeats, τοῦ Ἐλιοτ, μ' ὄλο πού ὁ τελευταῖος αὐτὸς δείχνει κάποιους δισταγμοὺς ν' ἀφεθῆ στὸ κενό. Ὁ Ἐλιοτ βλέπει πὼς οἱ μορφές τοῦ πολιτισμοῦ πού πιστεύει εἶναι καταδικασμένες, ὅτι ὁ κόσμος βαδίζει ἀκαταμάχητα πρὸς ἓνα νέο Μεσαίωνα, πρὸς μιὰν ἐποχὴ ζόφου. (βλ. τὸ ἄρθρο τῆς: *Renaissance du Mysticisme* δ. π. σελ. 105.

1. Αὐτ. σ. 5.

τῆς ἰδεολογίας τῆς ἀδιαμαρτύρητης ὁμαδικῆς δουλείας. Ἡ πρώτη στρατολογεῖ ὁπαδοὺς ἀπὸ τὰ ἄτομα σὰν ἄτομα. Ἡ δεύτερη στηρίζεται στὴ μάζα τῶν ἀτόμων—κ' ἔτσι τὸ ἄτομο παύει νὰ ἀποτελεῖ δυναμικὸν κι αὐθύπαρκτον πυρῆνα καὶ ἡ ὑποταγὴ ἢ τὸ ξέσπασμα, ἡ ἀνοχὴ ἢ ἡ ἀνταρσία εἶναι κατὰ κανόνα ὁμαδικὸ φαινόμενο. Οἱ ἀτομικὲς περιπτώσεις εἶναι ἐξαιρέσεις γενναιότητος ἢ εἶναι ἡ λογικὴ συνέπεια ἐνὸς περὶφανοῦ ἀτομικισμοῦ ποὺ ἀρνιέται νὰ παραδώσῃ τὰ ὄχυρά τοῦ ἀπομονωτισμοῦ τοῦ στὸν ὅποιον—δήποτε. Εἶναι ἀπὸ τίς μοναδικὲς περιπτώσεις ποὺ ὁ ἀτομικισμὸς — μετὰ τὴν καταστροφὴ ποὺ δημιούργησε — γίνεται προωθητικὸ στοιχεῖο τοῦ ὑπνωμένου μαζικοῦ δυναμισμού. Θὰ πρέπει ὥστόσο νὰ συγκρατήσουμε τοῦτο τὸ χαρακτηριστικὸ ποὺ μᾶς φωτίζει ὡς ἕνα βαθμὸ τὸ δράμα τοῦ ἀτόμου σ' ὅλη τὴ μεσοπόλεμη ἐποχὴ—τὸ δράμα τῆς ἀσυμφωνίας ποὺ ὠδήγησε ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ στὴν ἀπομονώσῃ καὶ ἀπ' τὴν ἄλλη στὴν ὁμαδικὴ ὑποταγὴ: Τὰ φασιστικὰ καθεστῶτα προῆλθαν ἀπὸ τὴν ὑπερτροφία τοῦ ἀτομισμού, ἀπὸ τὴν ἀδράνεια τῶν ἀτόμων ν' ἀντιδράσουν στὴν περιφρόνηση τῶν θελήσεων τοῦ πλήθους—γιατί τὰ ἄτομα ζοῦσαν μέσα σὲ μιὰν ἀτμόσφαιρα συγγενική, ἀτμόσφαιρα ποὺ εὐνοοῦσε τὸν ἀριστοκρατικὸ ἀποχωρισμὸ ἀπὸ τὰ ἰδεώδη τοῦ πλήθους, καὶ ἀκόμη ἀπὸ τὴν εὐκολία τῆς δημιουργίας μαζικῆς ψυχολογίας ὑποταγῆς ὀφειλόμενης, στὴν ἀδυναμία τῆς ὀργάνωσης τῶν ἀτομικῶν θελήσεων. Ὁ συνεκτικὸς πηλὸς τῆς συμφωνίας γύρω ἀπὸ ἕνα ἐλάχιστο κοινὸ ἰδεῶδες ἔλειψε. Καὶ τὸ ἐλάχιστο αὐτὸ κοινὸ ἰδεῶδες ποὺ ἔλειψε ἦταν ἡ ἐπίγνωση γιὰ τὴν ἀνάγκη πρώτιστα τῆς κοινωνικῆς κ' ὕστερα τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας. Στὴν κοινωνικὴ ἐλευθερία περιέχεται ἡ ἀτομικὴ.

Ἡ ἀτομικὴ ἐλευθερία προϋποθέτει, δὲν δημιουργεῖ τὴν κοινωνικὴ ἐλευθερία. Σ' ἐποχὲς ταραγμένες ἢ ἀτομικὴ ἐλευθερία, χωρὶς τὴν κοινωνικὴ γιὰ στέρησι ὑπόστρωμά της, γίνεται ὁ τάφος τῶν ὑποτυπωδῶν ἐκείνων ὁμαδικῶν ἐλευθεριῶν ποὺ βοήθησαν τὴ δημοκρατία νὰ σταδιοδρομήσῃ στίς πρώτες δεκάδες τοῦ αἰῶνα μας. Τὰ ἄτομα, στὴ μεσοπόλεμη ἐποχὴ, μπορεῖ νὰ πραγματοποιήσῃ τὴ μορφή τῶν ἡρώων τοῦ Ντοστογιέβσκη, ὅπως τὴ διαγράφει στὴν ἐξαιρετικὴ μονογραφία τοῦ ὁ Τσβάιχ: «... Ξερριζωμένοι καὶ παραπλανημένοι. Οἱ γροθιὲς τους ἔχουν τὴ δύναμη τῆς νεότητος, τὴ δύναμη τῶν βαρβάρων ... τὸ ἐνστικτὸ τους εἶναι θολωμένο ἀπὸ τὴν πολλαπλότητα τῶν προβλημάτων· δὲν ξέρουν τί νὰ πρωτοπιάσουν· ἀπλώνουν τὰ χέρια τους παντοῦ μὰ δὲν εἶναι ποτέ τους ἱκανοποιημένοι...» Καὶ λέει ἀκόμη, σωστά, ὁ Τσβάιχ πὼς οἱ ἥρωες αὐτοὶ μὲ τίς πυρπολημένες αἰσθήσεις, «δὲν θέλουνε νὰ βαδίσουν τὸ δρόμο τὸ δικό τους μέσα σ' ἐτοῦτο τὸν κόσμον οὔτε νὰ πάρουν τὴ θέσιν ποὺ τοὺς ἀνήκει. Αὐτοφθείρονται ἀσυλλό-

γιστα, καὶ κανένας δὲ μπορεῖ νὰ προβλέψῃ τίς πράξεις τους¹». Μὰ ἡ ἐποχὴ τοῦ Ντοστογιέβσκη δὲν ἦταν ἡ ἐποχὴ τοῦ μεσοπόλεμου, δὲν ἦτανε κανὴ συγγενική. Οἱ ἄνθρωποι τῆς τελευταίας εἶχαν μιὰ τελείωση ἀγώνων, ποὺ ἐκάλυψαν δεκαετίες ὀλόκληρες σὰν ἕνα ἰδεολογικὸ ὄροσημο ποὺ ἦσαν ὑποχρεωμένοι ἢ νὰ δεχτοῦν σὰν ἀφετηρία τῶν δικῶν τους ἀγώνων γιὰ τὴν πραγμάτωση ἐνὸς ταυτόσημου κοινωνικοῦ σκοποῦ, ἢ νὰ τ' ἀπορρίψουν ἀποφασιστικὰ κι ἀπορρίπτοντάς το νὰ προσπαθήσουν νὰ συνθέσουν ἕνα νέο ἰδεῶδες. Δὲν ἔγινε οὔτε τὸ πρῶτο οὔτε τὸ δεύτερο. Οἱ ἄνθρωποι τοῦ πνεύματος—αὐτοὶ μ' ἐνδιαφέρουν στὸ μελέτημα τοῦτο γιατί ὁ λόγος εἶναι περὶ πνευματικῶν ὁδηγῶν²—ταλαντεύθηκαν ἐπικίνδυνα στὴν ἀοριστία τῆς ἰδεολογικῆς τους πίστεως κι ἄφισαν ν' ἀτονήσῃ μέσα τους ὁ πρωθόρμητος ἐκεῖνος ἔρωτας ποὺ τοὺς λαμπάδιασε σύκορμους ὅταν ὁ πρῶτος πόλεμος, τερματίζοντας μιὰ περίοδο ἀθωότητος καὶ ἀπειρίας τῆς ἀνθρώπινης συνείδησης ἀνοίγε μιὰ καινούργια ποὺ διεκδικοῦσε μέσ' ἀπὸ τοὺς θολοὺς προσανατολισμοὺς μιὰ νέα διακήρυξη τῶν δικαιωμάτων μὰ καὶ τῶν ὑποχρεώσεων τοῦ πολίτη στὴν παγκόσμιαν ὑπόθεση τῆς ἐλευθερίας. Κι ἀκόμα κάτι ἄλλο, ἴσως πῶς σημαντικὸ: Διεκδικοῦσε ἡ νέα τούτη περίοδος ἕναν ὀρισμὸ τῆς ἐλευθερίας...

* *

Ἡ μεσοπόλεμη ἐποχὴ μᾶς παρουσίασε τοῦτο τὸ ἀξιοπαρατήρητο: Στίς χώρες ὅπου ἡ ἀτομικὴ ἐλευθερία—πνευματικὴ καὶ πολιτικὴ—εἶχε ὑποταχθῆ στὴ θέληση τοῦ νεώτερου τυράννου ποὺ εἶχε δώσει μορφή στὸ ἀσύλληπτο πρόσωπο τοῦ κράτους, καθιστώντας το περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι ἦταν μισητὸ ὅταν, κινούμενο μὲ χίλιους νωθροὺς ἐγκεφάλους κι ἀρπάζοντας μὲ χιλιάδες δραστήρια χέρια καὶ καταπίνοντας μ' ἑκατομμύρια λαίμαργα στόματα γινόταν ὁ ἀδιάλλαχτος ἐχθρὸς τοῦ ἀτόμου, στίς χώρες αὐτῶν καὶ κάτω ἀπὸ τίς συνθήκες αὐτῶν, ἡ ὁμαδικὴ συνείδηση—μ' ὅλες τίς ἐξαιρέσεις τῆς ἀνταρσίας—ἐμπνεόμενη καὶ κινούμενη ἀπὸ τὴν ψυχολογία τῆς δουλείας ἦταν στοιχεῖο ἐπικρατέστερο τῆς ἀτομικότητος καὶ τῆς ροπῆς πρὸς τὴν ἀπομόνωση. Ἡ κρατικὴ μηχανὴ εἶχε γίνει ὁ θεὸς-ρομπὸτ ποὺ κυβερνοῦσε αὐτόματα κι ἀνεξέλεγκτα τοὺς ὑπηκόους του. Τὸ ἄτομο τοῦ ἐκχωροῦσε μὲ ἀρκετὰ ἐπίμεμπτη προθυμία τὰ

1. Βλ. St. Zweig: Dostojewski (ἑδ. Rieder σελ. 82-83).

2. Καὶ δὲν μιῶν γιὰ τοὺς στρατευμένους. Αὐτοὶ γίνονται μονάδες ἀγωνιστικῆς μὰ συχνὰ γιὰ τοῦτο παραιτοῦνται ἀπὸ τὸ δικαίωμα τῆς κριτικῆς γιὰ χάριν τῆς μονολιθικότητος τοῦ ἀγῶνα, ἀπαλλοτριώνοντας ἔτσι τὴν ἠθικὴν ἐπιβολὴ τῆς πνευματικῆς τους ἐλευθερίας κ' ἐξουδετερώνοντας τὸ δραστηκώτερο στοιχεῖο τῆς συμβολῆς τους: τὴν πειστικότητα.

δικαιώματά του, ἀκόμη καὶ τὸν ἐγκέφαλό του. Ὁ ἕνας ἐγκέφαλος λειτουργοῦσε γιὰ τοὺς πολλοὺς, τὸ πλῆθος, κι ὁ ἕνας ἐγκέφαλος ἀποφάσιζε γιὰ τὴν ὀλότητα. Κανένας δὲν ἀγαποῦσε κατὰ βάθος τὸν διχτάτορα κι ὅλοι τοῦ ὑποτάζονταν. Δὲν ἦταν μονάχα ὑπόθεση βίας καὶ δειλῆς ὑποταγῆς. Δὲν ἦταν μόνο τ' ὅτι ὁ διχτάτορας κρατοῦσε τὰ κλειδιά τῆς μηχανῆς καὶ τὰ κλειστὰ τῶν πυροβόλων. Ὁ καταπληχτικὸς θεὸς-ρομπὸτ ἀσκοῦσε σχεδὸν μυστικῆ ὑποβολῆ στοῦ ἀνθρώπινου πνεύμα. Ἡ ἀφομοίωση τῶν θελήσεων στὴ μιὰ θέληση — πού σὲ μιὰ ἐλεύθερα ὀργανωμένη κοινωνία θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθῆ ὡς ὑπέρτατο ἀγαθὸ τοῦ ἀτόμου ὡς μονάδας καὶ ὡς μορίου ἑνὸς συνόλου πού ἐλεύθερα βούλεται, ἐλεύθερα κρίνει καὶ ἐλεύθερα ταυτίζεται μὲ τὴν κοινωνικὴ θέληση στίς μεγάλες γραμμές τῆς κοινῆς ἐνέργειας γιὰ τὴν ἀνθρώπινη εὐημερία — στὰ καθεστῶτα ὅπου ἡ μιὰ θέληση εἶναι ἀποτέλεσμα (καὶ προϋπόθεση) τῆς βίας, ἡ παρακμὴ τῆς ἐλευθερίας συνοδεύει τὴν παρακμὴ τῆς προσωπικότητος ὡς δυναμικοῦ πυρῆνα πνευματικοῦ πολιτισμοῦ¹. Τ' ὅτι ἡ μιὰ θέληση τοῦ νέου τυράννου κατάρθωσε ν' ἀπορροφήσῃ ἢ νὰ καταδικάσῃ σὲ ἀδράνεια τίς ἀτομικὲς θελήσεις, δὲν εἶναι, νομίζω, μόνο συνέπεια τῆς ἀσκησης βίας. Ὁ ὀδοστρωτήρας δὲν πέρασε ἐπάνω ἀπὸ ἐξαιρετικὰ ἀνώμαλο ἔδαφος. Ἡ ἀντίδραση στὴν ἐπιβολὴ τῶν καθεστώτων τῆς αὐθαιρέσις δὲν θὰ μπορούσε νὰ προέλθῃ ἀπὸ τὸ ἀνώμαλο πλῆθος πού ἡ δέχεται τίς περισσότερες φορές μὲ ἀπάθεια τίς νέες του ἀλυσίδες — γιατί δὲν βλέπει νὰ διαφέρουν καὶ πολὺ ἀπὸ τίς παλιές — ἢ ἀντιδρᾷ βίαια ὅταν ἡ ἀνάγκη τῆς ἐλευθερίας ἔχει κατεργασθῆ τίς συνειδήσεις καὶ ἡ ψυχολογία τῆς μάζας βρίσκεται στὸ κλίμα τῆς δυναμικῆς διεκδίκησης τῶν δικαιωμάτων της. Τὸ κλίμα τοῦτο δὲν ὑπῆρχε τὴν πρώτη δεκαετία μετὰ τὸν πρῶτο πόλεμο. Ὁρθὰ παρατηρήθηκε πῶς ὕστερ' ἀπὸ τὴν ὑπερένταση πού ἀξίωσε ἀπὸ τοὺς λαοὺς ὁ πρῶτος πόλεμος — ὁ κάθε πόλεμος — οἱ συνειδήσεις μᾶλλον ὑπνώττουν, κουράζονται κι ἀφίνονται ἀνυπεράσπιστες σ' ἕναν ἐπικίνδυνον γιὰ τὴ ζωὴ τῶν κοινωνιῶν καὶ γιὰ τὴν ἐπιβίωση ἢ τὴν ἐπιδίωξη τῶν ζωτικῶν ἀνθρώπινων ἰδανικῶν φαταλισμῶ. Γι' αὐτὸ ἡ ἀντίδραση θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε προέλθῃ ἀπὸ τὸν πνευματικὸν ἄνθρωπον καὶ ἰδιαίτερα ἀπὸ τὴν πνευματικὴ ἡγεσία. Μὰ ὑπῆρχε πνευματικὴ ἡγεσία στὰ πρῶτα

1. Ἕνα πρόχειρο παράδειγμα: Ψάχνω καὶ σχεδὸν δὲν ἀνακαλύπτω πούθενά καμμιά ἐκδήλωση τοῦ Πνεύματος καὶ τῆς Τέχνης στίς διχτατορευόμενες χώρες πού θὰ μπορούσαμε νὰ θεωρήσουμε ὡς ὀριακὸ σταθμὸ στὸ πεδίο τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ προσωπικότητα χάνει τὸν αὐθορμητισμὸ καὶ τὴν πρωτοτυπία της — κ' ἐννοῶ τὴν πρωτοτυπία μὲ τὴ γνήσιά της ἔννοια. Ἡ Τέχνη πνίγεται στὸν διατεταγμένον κομπορμισμὸ. Ἀπευθύνεται καὶ τότε στὸ πλῆθος ἀλλὰ γιὰ νὰ τοῦ προσφέρει μὲ ἄλλη μορφή τίς κρατικὲς ἐγκύκλιες ἢ τίς ἀστυνομικὲς διαταγές...

μεσοπόλεμα χρόνια γιὰ ν' ἀναχαιτισθῆ ἡ ροπὴ πρὸς τὸν ἀποπνιγμὸ τῆς ἐλευθερίας; Κι ὄχι μόνο ἡ πνευματικὴ ἡγεσία ἦταν ἀνυπαρχτὴ μὰ κι ὁ κάθε πνευματικὸς ἄνθρωπος, ἀρνούμενος τὸ ρόλο τοῦ ἡγέτη ἢ τοῦ ὄπαδου καὶ κλεισμένος στὸν ἀπροσπέλαστο ἀπομονωτισμὸ τοῦ εἶχε καταντήσει ζωὸ ἀπολιτικό. (Δὲν θὰ ζητοῦσε κανένας ἀπὸ τὸν πνευματικὸν ἄνθρωπον νὰ οἰκαιοποιηθῆ τὰ ἔργα καὶ τὴν ἀποστολὴ τοῦ πολιτικοῦ, — μ' ὄλο πού ὁ Μόρλεϋ στὸν *Ρουσσώ* τοῦ ὑποστηρίζει πῶς ὅσοι ἐξετάζουν τὴν πολιτικὴν ἐνέργεια καὶ τὴν ἠθικὴ φιλοσοφία ξεχωρισμένες, κι ὄχι ἀδιάσπαστα δεμένες ἀνάμεσά τους, δὲ θὰ καταλάβουν ποτέ σὺτε τὴ μιὰ οὔτε τὴν ἄλλη — μὰ δὲ θὰ μπορούσε καὶ νὰ νοήσῃ τὸν πνευματικὸν ἄνθρωπον ἀδιάφορο στὰ μεγάλα ἐκεῖνα πολιτικὰ καὶ κοινωνικὰ ρεύματα πού εἶναι ἱκανὰ νὰ μεταβάλλουν τὸ νόημα καὶ τὴν κατεύθυνση τῆς ἱστορίας. Θὰ θυμηθῶ τὸν Ἴψεν: «Ὁ ποιητὴς — (ὁ κάθε ἄνθρωπος τοῦ πνεύματος) — πρέπει νὰ θεωρεῖ τὸν ἑαυτὸ τοῦ ἀτομικὰ ὑπεύθυνον γιὰ τὸν ξεπεσμὸ τῆς κοινωνίας του». Μεγάλος καὶ τίμιος λόγος. Ἡ ἀναχωρητικὴ διάθεση δὲν εἶναι τεκμήριο θάρρους· εἶναι περισσότερο δειλὴ ὑπεκφυγῆ καὶ ἡ ἀριστοκρατικὴ οὐδετερότητα πού διεκδικεῖ μιὰ δῆθεν ἐλευθερία γιὰ τὴν κατόπτευση τοῦ κινούμενου κοινωνικοῦ ὕλικου ἀπὸ ὑψηλὴ σκοπιὰ εἶναι σὲ τελευταία ἀνάληψη εὐνοχισμοῦ τῆς σκέψης καὶ ἐθελούσια παράδοση στὸν καταναγκασμὸ τοῦ «κομπορμισμοῦ» τοῦ μοναδικοῦ δπλου πού διαθέτει ὁ πνευματικὸς ἄνθρωπος: τῆς ἐλευθερίας τοῦ στοχασμοῦ καὶ τοῦ ἐλέγχου του). Ἀπάνω σὲ μιὰ ἐπιφάνεια ἀρρυτίδωτη ἀπὸ πνευματικὲς καὶ ἠθικὲς ἀντιδράσεις — οἱ ἐξαιρέσεις ἐπιβεβαιώνουν τὸ γενικευτικὸ συμπέρασμα — χαραχτήκε ἡ βαθεῖα τομὴ τῆς βίας...

Ἡ συνείδηση τῆς ὁμαδικῆς εὐθύνης ἦταν ἕνα ἀπὸ τὰ ἐπιτεύγματα τῶν ὀλοκληρωτικῶν καθεστώτων, ἐκεῖ ὅπου ἡ προσωπικὴ ἐξουσία εἶχε κατορθώσῃ νὰ γίνῃ πυρῆνας ἑνὸς νέου μυστικισμοῦ. Κι αὐτὸ ἔγινε πρῶτα στὴ Γερμανία. Στὴν Ἰταλία ὁ φασισμὸς τοῦ Μουσσολίνι, ἀν ἐξαιρεθῆ ἢ ἀσυνάρτητη νεολαία πού ἀπέτελεσε τὴν ἀγελαία οὐρὰ τῶν μαυροχιτώνων, δὲν ἐπέτυχε αὐτὸ πού πραγματοποίησε ὁ ἐθνικοσοσιαλισμὸς στὴ Γερμανία. Σὲ τοῦτο βοήθησε ἀναντίρρητα ἡ ψυχολογία τοῦ γερμανικοῦ λαοῦ. Στὴ μονογραφία του γιὰ τὸν Ντοστογιέβσκη ὁ Τσβάιχ παρεμβάλλει μιὰ ὀξύτατη παρατήρηση γιὰ τὴ χαρακτηριστικὴ τάση τοῦ γερμανικοῦ πνεύματος: «Σὲ τελευταία ἀνάληψη, γράφει, (μ' ὄλη τὴν ἐσωτερικὴ του πολυφωνία καὶ τίς ψυχολογικὲς ἀντιθέσεις του, ὅπου τὸ καλὸ καὶ τὸ κακὸ, τὸ δυνατό καὶ τὸ ἀδύνατον κινεῖται ἀνάκατα) τὸ γερμανικὸ πνεῦμα τείνει στὴν ἐνότητα...»¹

1. Σελ. 81. δ, π.

Τούτη τὴν τάση πρὸς τὴν ἐνότητα ἔχει ἐκμεταλλευθῆ ὁ ἐθνικοσοσιαλισμὸς καὶ κατ' ἄνωγον νὰ ἰσοπεδώσῃ τὴν ὁλότητα. Οἱ γενικοὶ ὅροι τῆς γερμανικῆς ψυχολογίας μετὰ τὴν πρώτην ἡττὰ ἦταν ἓνα εὐνοϊκὸ ἔδαφος γιὰ τὴν καλλιέργεια καὶ τὴν ἀνάπτυξη μιᾶς θεωρίας πού εἶχε σάν πρώτη καταβολή τῆς στὸ συναισθηματικὸ ὑπέδαφος τὴν τόνωση τῆς ἐθνικῆς περηφάνειας, τὴν προβολὴ τοῦ συλλογικοῦ ἐγὼ καὶ τὴν ἐκμετάλλευση ὄλων τῶν ἀπωθημένων ροπῶν πού εἶχε ὑπερτροφικὰ ἀναπτύξει ὁ πολεμικὸς μιλιταρισμὸς. Ἡ συνέχεια ἦταν αὐτὴ πού δὲν εἶχαν προβλέψει οὔτε τὰ δεξιότερα πνεύματα τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης ὅταν παρακολουθοῦσαν καὶ παρείχαν τὴν ἐνθάρρυνσή τους στὸν ἀποτυχημένον κινηματῖα τοῦ Μονάχου. Ἡ συνέχεια ἦταν αὐτὴ πού τώρα διαπιστώνουν οἱ ἀπὸ περιωπῆς μελετητῆς τοῦ *εὐρωπαϊκοῦ κενοῦ*. «Ἡ ἀδιαμαρτύρητη ὁμοιομορφία θὰ μετέβαλλε ἀναγκαστικὰ τὸ ἔθνος σὲ μιὰ γαλέρα σκλάβων καὶ θὰ στερέωνε τὴν ἐξουσία τοῦ ἀφέντη τῶν κατεργάρηδων»².

Μ' ἄς στρέψουμε τὰ μάτια πρὸς τὸν χῶρο πού σήμερα περιλαμβάνεται στὸν ὀροθετικὸν ὄρο τῆς Δυτικῆς Δημοκρατίας. Ἐδῶ, σ' ὄλο τὸ παρένθετο μεταξὺ τῶν δυὸ πολέμων διάστημα οἱ ἀτομικὲς ἐλευθερίες δὲν εἶχαν ἐξαιρετικὰ κακοπάθει. Εἶναι ὁ χῶρος τῆς μεγαλύτερης ἀσυδοσίας καὶ τῶν τολμηρότερων ἰδεολογικῶν ἀκροβατισμῶν. Ζύμη δραστηκὴ τὸ ἰδεώδες τῆς δημοκρατίας τοῦ σοβιετικοῦ τύπου πού ἀφίνουμε γιὰ τὴν ὥρα ἔξω ἀπὸ τὰ σύνορα τοῦ μελετήματος τούτου, γιὰτὶ ἡ Ε.Σ.Σ.Δ. σ' ὄλα τὰ μεσοπό-

λεμα χρόνια εἶχε πραγματοποιήσῃ ὅ,τι ἀκριβῶς τὸ ἄτολμο στὸν δυτικὸ κόσμον: τὴν πιὸ ἀύσπηρη καὶ τὴν πιὸ ἀδιάλλαχτη ἀπομόνωση. Ἀπομόνωση πού ὑπῆρξε μιὰ ἀπὸ τὶς κύριες ἀν μὴ ἡ κυριώτερη ἐνθάρρυνση — ἀρνητικὴ ἔστω — τῶν πολεμικῶν προθέσεων τοῦ ἐθνικοσοσιαλισμοῦ. Ἐδῶ, στὸ δυτικὸ χῶρο, ὁ ὑπερτροφικὰ ἀνεπτυγμένος ἀτομικισμὸς εἶχε ἀπορρίψει φανατικὰ κάθε μορφή ἢ πρωτοβουλία ὁμαδικότητος θεωρώντας τὴν εὐτυχία τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ἀνθρωπότητος σάν ὑπόθεση κλειστὰ ἰδιωτικῆ. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ ἔχουν εἰπωθῆ ἄρκετὰ καὶ ἔπειτα ἀπὸ ὄσα ἔχουν προηγηθῆ δὲν νομίζω πὼς πρέπει νὰ ἐπιμείνω. Μὰ θὰ ἀναφέρω τὴ φράση πού συνοψίζει πολλὰς, πάμπολλας, ἀνάμεσα ἀπὸ μελέτες καὶ δοκίμια πού ἔτυχε νὰ διαβάσω τὸν τελευταῖον καιρὸ καὶ πού ὑπομνηματίζει, φαντάζομαι, μόνη, τὴν ἱστορία τῆς μεταπολεμικῆς διαιτίας: «Οἱ σημερινοὶ ἄνθρωποι ἀρχίζουν νὰ διαπιστώνουν πὼς ἡ προσωπικὴ τους μοῖρα εἶναι συνυφασμένη μὲ τὴ μοῖρα τῆς ὁλότητας...». Ἀνήκει στὸν Δρα Étienne Greeff.³ Αὐτὸ τό: «ἀρχίζουν» κλείνει στὴ λιτότητά του ὁλόκληρη τὴ μεταπολεμικὴ ἀγωνία καὶ τὴ διαλεχτικὴ πορεία τῆς μεταπολεμικῆς ψυχολογίας τῶν ἀτόμων — τώρα πού ἡ ἐννοια τῆς δημοκρατίας ἔχει διχοτομηθῆ... Τὸ θέμα μὲ προκαλεῖ. Ἡ διαιτία συνοψίζει ὁλόκληρον τὸν αἰῶνα πού ἀφίνει πίσω τῆς. Μὰ θὰ πρέπει νὰ περάσουμε προηγουμένως ἀπὸ ἓνα κρίσιμο σταθμὸ: τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας στὴν προέκτασή του στὸ μεταπολεμικὸ χάος. Εἶναι ἓνα κεφάλαιο τοῦ δραματικοῦ Ἀπολόγου τῶν πνευματικῶν ἀνθρώπων αὐτῆς τῆς ὀχι πιά μεταβατικῆς ἀπλῶς, ἀλλὰ χαοτικῆς ἐποχῆς — τῆς ἐποχῆς πού πρέπει ν' ἀγαπήσουμε πολὺ γιὰ νὰ τὴ σώσουμε.

Γενάρης τοῦ 1948. ΑΙΜ. ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΟΣ

2. Charles Morgan: *Reflections in a Mirror* (2nd Series) — «The European Vacuum», σελ. 152.

3. Βλ. *Chemins du Monde* (No 2) — «Destinée humaine et destin collectif» σελ. 90.

